

ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА АҲАМИЯТИ

Улуғбек Жумаевич Мансуров

Самарқанд давлат университети таянч докторанти

Абдумумин Шакханович Турсунов

Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти Ёшлар билан ишлаш, маънавият ва маърифат бўлими бошлиғи

АННОТАЦИЯ

Мақолада Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати – Жадидчиликнинг вужудга келиши давридаги ижтимоий-маданий ҳолат олимларнинг қарашлари, тарихий манбалар ёрдамида таҳлил қилинди. Жадид дастурларининг кўпчиликка номаълум бўлган қисмларини ёритишга аҳамият берилди.

Калит сўзлар: Жадид, маърифатпарварлик, “Тарбияи атфол”, “Ҳинд сайёҳи”, “Мунозара”, рўзнама, Исмоил Гаспринский, Мунаввар Қори, Фитрат, Миллий озодлик, янгича таълим.

THE ESTABLISHMENT AND SIGNIFICANCE OF JADIDISM MOVEMENT IN TURKESTAN

ABSTRACT

The article analyzes the socio-cultural situation in Turkestan during the enlightenment movement - the emergence of Jadidism, using the views of scholars, historical sources. Emphasis was placed on highlighting parts of Jadid programs that were unknown to the public.

Keywords: Jadid, enlightenment, “Tarbiyai atfol”, “Indian traveler”, “Munozara”, newspaper, Ismail Gasprinsky, Munavvar Qori, Fitrat, National liberation, new education.

КИРИШ

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистондаги маданий ҳаёт ўзида Россия Туркистонни босиб олишидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни акс эттирарди. Чор Россиясининг Туркистондаги сиёсати Туркистондаги маданий васийликни ўз зиммасига олиш ва шу мақсад остида рус маданиятини Туркистонга киритиш учун онгли равишда қилинган ҳаракат эди. Бу сиёсатни амалга оширишда чор Россияси Туркистонда ҳукмрон мафкура – ислом жамияти кадриятларига зарба беришни асосий қурол қилиб олди.

Бу даврга келиб илм-фан, хусусан табиий фанлар чуқур таназзулга юз тутди. Илмнинг мусулмон мутаассиблиги билан бирга қабул қилган тор схоластик йўналиши мадрасаларни ҳақиқий илм билан алоқасини йўқотган ва Европа таълим тизимлари асосларини инкор қилувчи муассасага айлантирар экан, ҳамма нарсани вайрон қилди.

“Маълумки, Бухоро, бундан 3-4 аср илгаригача ўз вақтига муносиб ислом оламининг илмий марказларидан саналар эди”, -деб ёзади Садриддин Айний “Бухоро тарихига оид материаллар”ида, -...дин тўғрисидаги таҳорат ва намоз масалаларидан, фан тўғрисидаги китоб дебочаларидан бошқа нарсани билмайдиган уламо, ўзи билмаган ҳар бир нарсага дин исмидан қарши келди. Оқибатда Бухоронинг мавқеи, илмия ва динияси Туркистон халқи олдида қуруқ бир шухратдангина иборат бўлиб қолди”[1].

Бу ҳақида Д.Лагофет ҳам шундай деган эди: “Ўзида Платон ва Аристотель таълимотларидан ташкил топган асосларга эга бўлган фалсафий йўналишларни бирин-кетин яратар экан, борлиқ ва руҳият ҳодисаларини ўрганиб ва астрономия соҳасидаги ютуқлари билан барча халқлар орасида аввалги ўринларда турар экан, Бухоро ўзида олий ва куйи ўқув муассасаларини жамлаган ҳолда узоқ вақтларгача Шарқдаги мусулмон зиёлиларининг маркази эди... Қандай чегара билмай Ўрта Осиё марказида қатор фалсафий тизимларни вужудга келтирар экан, қачонлардир бу жойларда илм-фан ва озод инсон тафаккури ёрқин алангадек нур таратарди”[2]. Ҳақиқатан ҳам Бухоро кутубхоналари антик давр муаллифларининг гўзал фалсафий асарлари намунадари билан тўла эди. “Бухорога европаликларнинг йўллари очилгандан кейин, -деб ёзади Садриддин Айний, -уламо уйига қамалган нафис китоблар уларнинг мусриф ва шахватпараст ўғиллари томонидан европалик китобсевгучиларга сотилди. Хазинага олинган китоблар рутубатлар ичида чириб, титилиб кетди. Шу билан Бухородаги нафис китоблар тамоман йўқолиб кетди”[3].

Асосий қисм. Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфман императорга ёзган мактубларининг бирида истило Ўрта Осиё халқларининг маданиятини, ижтимоий тараққиётини уч юз йилча орқага суриб юборганлиги тўғрисида мақтаниб ёзган. Шубҳасиз инқилобдан аввал масжид, мактаб, мадрасаларда ўқишлар чегараланган, араб, форс-тожик ва туркий халқларнинг ноёб қўлёзмалари чор маъмурияти томонидан куйдирилган ва олиб кетилган. Инқилобдан кейин Сталиннинг қирғинбарот даврида эса маърифатлилар билан бирга эски китоблар ҳам йўқ қилинганди.

Истило сиёсати оқибатида Туркистонликларни миллий эзиш ва ижтимоий ҳаётнинг оёғости қилиниши уларнинг миллий онгини кучайишига олиб келди. Истилодан сўнг руспарварлик сиёсатига қарама-қарши ўлароқ миллатпарварлик сиёсати майдонга чиқди. Натижада чор Россияси даврида туркий, исломий маданиятини кўллаб-қувватлашга қаратилган миллий ҳаракат тобора кучайиб бораётган рус маданияти таъсирига қаршилик кўр- сатишни мақсад қилиб кўйган Туркистон жадиличлик ҳаракатига айланди.

Туркистондаги жадиличлик ҳаракати рус ҳукмдорлиги ёки маданиятини қабул қилиш учун эмас, балки рус босқинчиларига қарши курашда миллий руҳни янгилаш, мамлакатни замонавийлаштириш ва Ғарб мамлакатларидаги каби мустақил давлат барпо этиш учун юзага келган ҳаракатдир[4].

Бу ҳаракатнинг вужудга келишида таъсир кўрсатган муҳим жиҳатлардан бири XIX аср охири-XX аср бошларидаги тарихий жараён эди. Тарихдан маълумки, дунё бу даврга келиб Буюк Брита- ния, Германия, Франция, АҚШ, Италия, Япония, Испания, Португалия ва Россия каби давлатлар томонидан болиб олинган, капиталистларнинг жаҳон монополистик иттифоқи вужудга келган ва мустамлака халқлари икки томонлама зулм натижасида ғоят оғир, ночор аҳволда қолган эдилар. Оқибатда қарам халқларнинг зиёлилари орасида аста-секин тутқун халқларни қашшоқликдан қутқариш учун миллий озодлик ҳаракатлари уйғона бошлади. Бир қанча Шарқ мамлакатларида Жамолиддин ал-Афғоний, Муҳаммад Абдо каби жамоат арбоблари раҳбарлигида Ғарб мустамлакачиларига қарши ҳаракат авж олиб, аста-секин жадиличлик- маърифатпарварлик ғояларининг тарқалишига замин яратди. “Жалолиддин ал-Афғоний таълимоти ўз моҳиятига кўра жуда қарама-қарши бўлсада, нафақат Мисрда, балки Шарқ мамлакатларининг мусулмонлари томонидан ҳам қизғин қабул қилинди ва XIX аср охирларида мусулмон зиёлилари дунёқарашининг шаклланишида катта таъсир кўрсатди”[5].

XIX аср охирларида Исмоилбек Гаспринский(1852-1914) бошчилигидаги жадиличлик ҳаракати ҳам мустамлакачилик сиёсатига қарши миллий-озодлик ҳаракати сифатида шакллана бошлади. У ўтган асрнинг 80- йилларида Қримда вужудга келган янги мактаб маорифи концепциясининг асосчиси эди. “Ўз даврида унинг “Таржимон”идан машхурроқ газета йўқ эди. Унинг дастлабки сонларининг бирида шундай дейилади: “Бир кишининг фожиасидан ларзага тушамиз, ёрдамга шошамиз(яхши!), лекин миллионларнинг фожасига, бутун бир халқнинг, миллатнинг кўз олдимизда йўқ бўлиб кетаётганлигига бефарқмиз!.. Биз жоҳил ва чорасиз бўлмасак эдик, тупроқларимизнинг

бойлиги ҳозиргидек бошқаларнинг мулки бўлмас эди ва бизнинг номимизга ҳам ҳурмат зиёда булур эди. Бу нарсаларни кўпчиликка англашмоқ, улардан қутулмоқ, ҳаётни илм-маърифат асосига кўрмоқ керак эди. "Таржимон" ана шундай буюк мақсадга восита сифатида вужудга келди"[6].

"Жадид мактаби ташкил қилғонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қозихоналарнинг етиштирган кишилари эдилар, ёлғиз Боғчасаройда чиқадургон Исмоил Гаспринскийнинг газетасини ўқидилар ва шу орқали мактаб яхши тушуниб, китоблар олдиран эдилар",-деган эди жадидчиликнинг асосчиларидан бири Мунаввар Қори[7].

Гаспринский 1893 йилда Тошкент, Бухоро, Самарқанд каби қатор шаҳарларда бўлиб, тарғибот ишларини олиб боради. Унинг таъсири натижасида бу шаҳарларда жадидларнинг бир неча жамияти юзага келди. Мунаввар Қори, Саидрасул Азизий, Алиасқар ибн Байрамали, Абдулла Авлоний каби жадид кишилар томонидан янги усулдаги мактаблар очила бошланди.

Жадидлар ўзларининг бир неча нашрларига эга эдилар. "Таржимон", Истамбулда чиқадиган "Турк юрти", татар ва турк тилларида чиққан "Вақт", "Шўро", "Ислом дунёси", "Оила" каби рўзнома ва ойномалар жадидчилик ҳаракати ва таълимотининг тарғиботчиси эдилар.

Туркистон жадидчилиги Россия империясидаги бошқа мусулмон минтақаларидагига нисбатан анча кеч, XX аср бошларида майдонга келди. Ушбу ҳаракатнинг асосини Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хива вакиллари ташкил этди. Айнан ана шу зиёли қатлам Туркистон мусулмонлари учун миллий ғояни шакллантириб берди. Туркистон жадидчилигини тадқиқ этувчи айрим олимларнинг таъкидлашларича, маҳаллий жадидлар 1917 йилга қадар

умумий бир дастурга эга бўлмаганлар. Уларнинг фикрича, туркистонликларнинг дунёқарашини бир қадар ўзгартира олган Фитратнинг "Мунозара" ва "Ҳинд сайёҳи" асарлари 1917 йилга қадар туркистонлик жадидларнинг норасмий дастури сифатида қабул қилинган эди[8]. Айни шу

фикрни япониялик олим Ҳ.Коматсу ҳам илгари суради ва Фитратнинг юқоридаги икки асари Бухоро ва Туркистондаги жадид - ислохотчилик ҳаракатининг манифести бўлганлигини таъкидлайди. Бу таъкид ва таърифлар, албатта, Туркистон жадидчилигининг моҳияти ва йўналишини аниқлашда нисбий характерга эга. 1911 йили Фитратнинг "Мунозара" ва "Ҳинд сайёҳи" асарлари нашр этилгунга қадар Туркистон жадидларининг фаолияти маълум бир босқичга кўтарилган, улар янги усул мактабларининг ёйилишида анчагина муваффақиятларга

эришган, ва энг асосийси, Туркистонда миллий матбуотга асос солиб бўлган эдилар.

Жадидчилик ҳаракати тарихида Бухорода 1908 йилда таъсис этилган “Тарбияи атфол” жамиятининг аҳамияти каттадир. Бу жамиятнинг фаолияти ҳақида С.Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарида бир қатор маълумотлар бериб ўтади ва бу маълумотлар бизга жамиятнинг вужудга келиш сабаблари, унинг ғоя ва мақсадлари, ташаббускорлари ҳақида жуда ҳам умумий тасаввур ҳосил қилади. Америкалик туркшунос олим Э.Аллвортнинг 1987 йил Кёльн шаҳрида чоп этилган “Туркистон” мажмуасидаги “Жадидлар ҳақида яширилган ҳикоялар” номли мақоласида С. Айнийнинг “Жадидлар ёки ёш бухоролилар партияси тарихи ёки ёзилмай қолган режалар”(1920-21) асарининг нашрёт томондан атайин тушириб қолдирилган аҳамиятли бир қисми ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Бу маълумотлар тасаввуримиздаги мавҳум томонларга бир мунча аниқлик киритади. Асарнинг тушириб қолдирилган қисмида Ёш бухороликларнинг ижтимоий ҳаётни бир бутунликда ислоҳ қилиш ғоялари баён этилган: “Агар воқеалар шу йусинда кетаверса, давлат эса тартиб ўрнатиш учун янги қонун-қоидалар чиқараверса, худди айлана бўйлаб юргандек, агар одамларнинг онги ва билими оширилмаса, агар бошланғич мактаблар сонини оширсак, агар мадраса масжитлар ислоҳ қилинмаса, унда Бухоронинг илмий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаёти ҳавф остида қолади... Бу фикр тарафдорларини бирлаштирувчи сабаб янгича усулда ташкил этилган мактаб бўлгани учун(усули жадид) уламолар ва давлат арбоблари уларнинг фирқасини “жадид” ёки “жадид- лар” деб атадилар[9].

Ислоҳотчилар гуруҳининг ёзилмай қолган режаларининг моҳияти таҳминан шундан иборат эди:

1. Биз саводсизликни тугатиш учун курашамиз, халқ тафаккурини юксалтириш учун курашамиз ва шунинг учун янги мактаблар очиш, жадид адабиётини кенг кўламда тарқатиш учун курашамиз.

2. Йўлдан озган дин аҳлларига қарши курашамиз: мақсадимиз руҳонийлар ва мадраса талабалари фикрларини фош этиб, мадрасаларни ислоҳ қилишни йўлга қўйиш(янги услубга ўтказиш).

3. Халққа давлат арбобларининг қабих ва зулмкор эканлигини кўрсатиш. Шу мақсадда халққа давлат қонунларининг моҳиятини, қозиларнинг одамга бўлган муносабатини кўрсатиб, имкони борича камбағал одамлар ва қишлоқ аҳолисининг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш, чунки улар давлатдан кўп хўрлик ва зулм кўрдилар.

4. Одамларга амирнинг, сарой аҳлларининг бойлиги ва

разиллигини фoш этиш; Хазинадаги бойликлар амир ёки унинг қушбегисининг шахсий мулки эмас, халқники эканлигини тушунтириш.

5. Аҳоли орасида ахлоқсизлик ва бидъатга чек қўйиш, суннат, тўй ва аза маросимларида иложи борича диний қонун-қоидаларга риоя қилиш.

6. Аҳоли орасида эскилик саркитларига чек қўйиш. Мутаассибларнинг рақобатига, бир-бирини менсимай ҳақоратлашига, қўпол муносабатига чек қўйиш.

Хулоса. XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётида Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати ўз таъсирини кўрсатган эди. Истило оқибатида Туркистон халқлари нафақат миллий таълим тизимидан, балки бой илмий меросдан ва кадриятлардан маҳрум бўлдилар. Миллатни сақлаб қолишга табиий зарурат сифатида, руслаштириш сиёсатига қарши, жадидчилик ҳаракати вужудга келди. Бу ҳаракат моҳиятида Аваз Ўтар, Фурқат, Муқимий кабиларнинг маърифатпарварлиги сингари рус маорифи ва маданиятидан таъсирланиш эмас, ирқий зулмга қарши кураш, миллатнинг иқтисодий, маданий ҳаётини маърифат ёрдамида қайта қуриш ётар эди. Бундай ҳайрли мақсадларни кўзлаган таълимот шу даврга қадар турли тақинларга сазовор бўлди. Жадидчилик турли ғоявий кураш ва эътирозлардан қатъий назар ўз моҳиятидаги нодир мақсадларни турли усулларда намоён қила олди.

REFERENCES

1. Айний С. Асарлар.8 жилдлик.-Т.;Ўзадабийнашр, 63.1-жилд. 186-б
2. Логофет Д. Бухарское ханство под русским протекторатом. В 3х т/ -С-Петербург; Б.И., 1911,-Т 2.-с
3. Айний С. Асарлар.8 жилдлик.-Т.;Ўзадабийнашр, 1 Э 63.1-жилд. 198-б
4. Ш.О.Ғойибова. Абдурауф Фитратнинг ижтимоий - фалсафий қарашлари. 09.00.03 - Фалсафа тарихи. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 1996. 37-б
5. Хакимов И.М. Джамал ад-Дин ал-Афгани, его антиколониальные взгляды и деятельность. (1839-18У7тг); Автореф. дис....канд.
6. Қосимов Б.Исмоилбек Гаспирали.-Т.,1991.24-б.
7. Қизил Узбекистон. -1927.7-сон.
8. З.Абдурашидов. Туркистон жадиждлари ва миллий ғоя тарғиботи. “Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти” Республика илмий-амалий анжумани материаллари (15 апрель 2016 й. Тошкент). Тошкент: Тошкент ислом университети, 2016. 216 б
9. Аллворт Э.Жадиждлар ҳақида яширилган ҳикоялар//Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-1.-11 сон.

